

Artykuły, rozprawy

Статьи, публикации

Leszek Gawor

UR Rzeszów

Eurazjanizm. Z historii rosyjskiej myśli społecznej

Евразийство. Из истории русской общественной мысли

I

Na początku lat dwudziestych ubiegłego stulecia w środowisku porewolucyjnej emigracji rosyjskiej, rozsianej po całej Europie, pojawiły się tendencje do intelektualnego ogarnięcia zjawiska rewolucji i jej ideologii oraz zmian zaistniałych w Rosji pod bolszewickimi rządami¹. Na szerszą skalę pierwszym w tym względzie był ruch eurazjanizmu². „Ogólne znaczenie eurazjanizmu, jako kierunku rosyjskiej myśli filozoficznej i politycznej, może być określone jako próba twórczego reagowania rosyjskiej świadomości narodowej na fakt rewolucji. (...) Chronologicznie jest to pierwszy z prądów porewolucyjnych”³ – pisał czołowy jego ideolog, Piotr N. Sawickij (1895–1968).

Oficjalne narodziny eurazjanizmu jako prądu intelektualno-społecznego nastąpiły w sierpniu 1921 r. wraz z publikacją w stolicy Bułgarii – Sofii almanachu

¹ Zob. M. Uzdowski, *Eurazjanizm. Nowa idea w rosyjskim ruchu przeciwkomunistycznym*, Warszawa 1928, s. 5.

² Na gruncie polskim ruchem eurazjanizmu współcześnie zajmują się: R. Bäcker, S. Jedynak, A. de Lazari, I. Massaka, R. Paradowski, L. Suchanek. Warto tu wprowadzić uwagę natury terminologicznej. Ruch ten bowiem określane jest w literaturze polskiej mianem „euroazjatyzm”, „euroazjanizmu”, czy wreszcie „eurazjanizmu”. Stosuję w tym tekście termin „eurazjanizm”, kierując się tytułem pracy Uzdowskiego, *Eurazjanizm...*, jak i, co najważniejsze, programowych i w języku polskim przedstawionych artykułach P. Sawickiego – czołowego ideologa tego nurtu rosyjskiej myśli społecznej, por. przypis poniżej, także przypis 23 oraz 12.

³ P. Sawickij, *Eurazjanizm I*, „Przegląd Współczesny” 1934, nr 134, s. 288.

Ischod k Wostoku (Exodus ku Wschodowi)⁴. Jego autorami byli: językoznawca i etnograf Mikołaj S. Trubieckoj (1890–1938), historyk sztuki Piotr P. Suwczyński (1892–1985), filozof Georgij W. Fłorowski (1893–1979) oraz ekonomista i geograf, wspomniany już Sawickij. Twórcy ci tworzyli trzon zespołu redakcyjnego wydawanych w latach następnych: „nieperiodycznego” – jak pisali – organu Euroazjatów, zatytułowanego „Jewrazjiskij Wremiennik” („Czasopismo Eurazyjskie”, którego każdy numer miał swój własny tytuł)⁵ oraz równie nieregularnej „Jewrazijskoj Chroniki” („Eurazyjskiej Kroniki”)⁶. Wokół tych pism, dzięki zaangażowaniu autorów mieszkających w różnych stolicach Europy, w ciągu kilku lat zgromadziła się intelektualna czołówka rosyjskiej emigracji z całej Europy (Sofia, Belgrad, Praga, Wiedeń, Warszawa, Berlin, Paryż). Drukowali tu historycy Georgij Wiernadskij i Mikołaj Alieksiejew, teolog Władimir Iljin, filozofowie: Mikołaj Arseniew, Aleksandr Kożewnikow i Wasilij Sezeman, ekonomista Jakow Sadowski, krytyk literacki Dmitrij Swiatopolk-Mirski, publicysta Siergiej Efron oraz wielu innych.

Przełomowym dla harmonijnie rozwijającej się współpracy między członkami eurazjańskiego ugrupowania stał się rok 1928. Wówczas to pod wpływem Lwa Karsawina i Piotra Suwczyńskiego, na tle ocen wydarzeń mających miejsce w Rosji bolszewickiej, nastąpił rozłam wewnątrz ruchu eurazjańskiego. Ugrupowanie Karsawina i Suwczyńskiego interpretowało zmiany w Rosji jako formę działań proeurazjańskich i stąd skłonne było szukać z bolszewikami jakiejś formy porozumienia; pozostali zaś działacze, zwłaszcza Trubieckoj, jakkolwiek dialog z komunistami a priori wykluczali. Wyrazem tego rozłamu stało się założenie przez Karsawina, Suwczyńskiego i Swiatopolk-Mirskiego tygodnika „Jewrazija”, wychodzącego od końca 1928 r. do września 1929 r.⁷, a o którym Alieksiejew, Iljin i Sawickij pisali: „(...) gazeta Jewrazija nie jest organem eurazyjskim”⁸. W sporze tym „(...) zwyciężyła grupa stojąca na gruncie dziejowo uzasadnionego eurazjanizmu i zwalczająca przemykanie na jego miejsce komunizmu”⁹. Niemniej jednak, w wyniku owego sporu odszedł z ruchu jeden z jego założycieli i czołowy myśliciel, książę Trubieckoj.

Po 1928 r. ruch eurazjański tracił z wolna rozmach i znaczenie. Co prawda nadal prowadzono intensywną pracę wydawniczą¹⁰ i podejmowano wysiłki na

⁴ *Ischod k Wostoku. Predczuwstwija i swierszenija. Utwierżdzenije Jewrazijcow*, Sofja 1921.

⁵ Np.: „Jewrazjiskij Wremiennik; Na putiach. Utwierżdzenije jewrazijstwa”, ks. II, Berlin 1922; „Jewrazjiskij Wremiennik; Rossija i latinstwo”, ks. III, Berlin 1923.

⁶ „Jewrazijska Chronika” ukazała się w ponad 13 numerach, wydawanych zazwyczaj w Berlinie i Paryżu.

⁷ Zob. P. Sawickij, *Eurazjanizm I...*, s. 302.

⁸ *Ibidem*, por. przypis 1.

⁹ *Ibidem*, s. 302.

¹⁰ Np.: *Jewrazjiskij zbornik*, ks. VI, Praga 1929; *Triadczytje gody. Utwierżdzenije jewrazijcow*, ks. VII, Paryż 1931.

rzecz scalenia tego ruchu. Spektakularnym wydarzeniem w tej mierze było przeprowadzenie pierwszego zjazdu eurazjańskiego w Brukseli w dniach 1–5 września 1931 r. W wybranym tam Komitecie Centralnym zasiadli, między innymi, Sawickij oraz K. Czcheidze i P. Malewskij-Malewicz. Opracowano nawet zestaw zasadniczych i prawomyślnych idei ruchu w manifestie zatytułowanym: *Eurazjanizm. Deklaracja, sformułowanie, tezy*¹¹. Przedsięwzięcia te jednak nie uratowały ruchu i myśli eurazjańskiej. Od połowy lat trzydziestych idea ta stopniowo zanika na mapie intelektualnej Rosji i Europy. Swoiste jej odrodzenie następuje w ostatnich dziesięcioleciach ubiegłego stulecia w formie tzw. neoeurazjanizmu i związane jest z postacią Lwa N. Gumilowa oraz pewnych idei politycznych współczesnej Rosji.

II

W powszechnym odbiorze „eurazjanizm”¹² to „(...) jeden z kierunków myśli emigracyjnej lat dwudziestych i trzydziestych, próba opracowania ideologii porewolucyjnej, poszukiwanie swoistej teoretycznej drogi w interpretacji najnowszej historii rosyjskiej, uznającej prawidłowość i zasadność rewolucji, lecz odrzucającej przekonanie, że sensem i celem rewolucji było zbudowanie komunizmu”¹³. Konotacja ta, mająca charakter historiograficzny, odwołuje się wszak do zespołu wielu idei formułowanych przynajmniej od początku XIX w. na gruncie geografii, ekonomiki, historii czy kultury. Jej naturalnym zapleczem były dyskusje toczone w Rosji, choćby w słynnym sporze słowianofilów i okcydentalistów. Ich wspólnym założeniem jest przeświadczenie o zasadniczej odrębności Rosji od Europy z jednej strony, a od Dalekiego Wschodu (Chiny, Indie, Japonia) z drugiej. „Rosja to odrębny świat historyczny i geograficzny – pisze w tym kontekście Sawickij. [Ma on] liczne cechy etnograficzne, ekonomiczne i inne, odróżniające Rosję od Europy, a jednoczące zarazem naród rosyjski wraz z jego sąsiadami szczepów fińskiego, turańskiego i mongolskiego w jedną ścisłą rodzinę narodów, związaną pokrewieństwem duchowym i wspólnotą interesów. Dla świata, przez te narody zamieszkałego, zaproponowali autorzy almanachu [*Exodus ku Wschodowi*] nazwę Eurazji, by podkreślić w ten sposób jego odrębność

¹¹ Jewrazijstwo. *Dieklaracja, formulirowka, tiezisy*, Praga 1932.

¹² Pojęcie to w języku polskim nie ma jednoznacznego brzmienia. Otóż za Zdziechowskim mówi się „eurazjatyzm” (M. Zdziechowski, *Rosja, Europa, Azja. Szkice polityczno-literackie*, Wilno 1923), z kolei za Uzdowskim, „eurazjanizm” (M. Uzdowski, *op. cit.*). Ponadto odmianą jest tu termin „euroazjatyzm” lub „euroazjanizm”. Zob. uwagi na ten temat: I. Massaka, *Eurazjanizm. Z dziejów rosyjskiego misjonizmu*, Wrocław 2001; L. Suchanek, *Spadkobiercy idei Trzeciego Rzymu*, http://www.nowepanstwo.pl/03_2003_miesiecznik/03_2003_rozmowa.htm

¹³ L. Suchanek, *Spadkobiercy...*

zarówno od Europy, zespołu krajów położonych ku zachodowi, jak i od Azji – ku południowi i południowemu wschodowi”¹⁴.

W tym ogólnym sformułowaniu zasadniczej idei eurazjanizmu zawarte są wszystkie elementy doktrynalne eurazjanizmu, jak i wynikające z nich konsekwencje dalszej nieco natury. Tworzą one w sumie spójny system ideologiczny, w sposób interesujący interpretujący przeszłość Rosji, rewolucję bolszewicką, dalsze perspektywy Rosji, jej stosunek do Europy i geopolityczne znaczenie. Najważniejszymi elementami tej koncepcji są:

1. idea Eurazji jako odrębnej cywilizacyjnie jakości geograficznej, etnicznej i historycznej,
2. idea swoistości kultury eurazjańskiej,
3. antyokcydentalizm,
4. „ideokracja”, „democja” i etatyzm jako zasady programu polityczno-gospodarczego.

1. Eurazja

Można by sądzić, iż pojęcie „eurazjanizm” wywodzi się od terminu „Eurazja” oznaczającego, zgodnie z hasłem encyklopedycznym, kontynent składający się z dwóch składników, Europy i Azji; termin ten powstał ze względu na stwierdzenie braku dostatecznie wyraźnych granic, które wyodrębniłyby wyraźnie Europę i Azję¹⁵. Tak jednak nie jest. Dla rosyjskich imigrantów pojęcie „Eurazji” jest „(...) propozycją zmiany terminologii geograficznej w związku z wydzieleniem w granicach starego świata, między Europą a Azją, jeszcze jednej – pośredniej części świata, Eurazji”¹⁶. Obszar ten wyznaczony jest od północy tundrą, od południa nieprzebytymi górami, od wschodu Oceanem Spokojnym, od zachodu zaś, mniej więcej 20. południkiem długości geograficznej wschodniej (do plusowej izotermi stycznia). Charakteryzuje się on przewagą równin charakteru stepowego, z rzadka dzielonych rzekami płynącymi w kierunku północnym (za Uralem) lub południowym (przed Uralem). Ów subkontynent ponadto charakteryzuje się specyficznymi właściwościami klimatycznymi i orograficznymi, a także w sferze fauny i flory. Dysponuje on też, wskutek ukształtowania geologicznego, niezmiernymi surowcami naturalnymi. Wszystko to wskazuje, że obszar ten pod względem geograficznym jest całością samoistną. Nie chodzi tu jednak wyłącznie o geograficzną odrębność tego rejonu. „Nie tylko w określeniach geograficznych – pisze Sawickij – zawarty jest sens proponowanej zmiany w sformułowaniach. Zmiana ta jest zorientowana

¹⁴ P. Sawickij, *Eurazjanizm I...*, s. 290.

¹⁵ *Encyklopedia Powszechna*, Warszawa 1983.

¹⁶ P. Sawickij, *Eurazjanizm I...*, s. 293.

w kierunku pewnych okoliczności historyczno-kulturowych: biorąc pod uwagę, że z pojęciami »Europa« i »Azja« związane są określone wyobrażenia kulturalno-historyczne, wkładamy w termin »Eurazja« pewną zwięzłą charakterystykę świata, który nazywamy rosyjskim – jako kombinacji elementów kulturalno-historycznych Europy i Azji, nie będącej jednakże, w ścisłej analogii do swej natury geograficznej, ani Europą, ani Azją”¹⁷. Zatem następuje tu ścisłe sprzęgnięcie wymiaru geograficznego z płaszczyzną kulturową i polityczną: cały subkontynent euroazjatycki pokrywa się z terytorium jednego i jednorodnego państwa – Rosji z początku XX stulecia – i stanowi to równoległą argumentację dla podkreślenia wyjątkowości tego obszaru.

O tej, w istocie nowej wizji dziejowej, pisze ponadto Sawickij w pracy znamiennej zatytułowanej *Rosja – nowy geograficzny świat*: „Nowy obszar geograficzny (...) liczymy od historycznej kolebki rosyjskiego plemienia, od skupiającego centrum, które zjednoczyło Eurazję właśnie w postaci Rosji”¹⁸. Usytuowanie Rosji w perspektywie eurazjatyckiej tworzy nowy dla niej kontekst opisu wielu zjawisk.

Po pierwsze, w znaczeniu geograficznym i historyczno-kulturowym dla Rosji Azja to Japonia, Chiny, Indie i Malezja, Europa zaś to wyłącznie Europa Zachodnia (w ścisłym sensie: Europa Zachodnia nie istnieje, jest tylko Europa); nie ma żadnej Europy Wschodniej, czy nawet Europy Środkowo-Wschodniej – tereny te tworzą jedynie zachodnią flankę Eurazji.

Po drugie, na odosobnionym obszarze Eurazji w długotrwałym procesie historycznym wytworzył się swoisty dla niej amalgamat etniczny. Największy wpływ na ukształtowanie się jego wyróżników było geograficzne środowisko, gdzie indziej nie spotykane w tak dużej skali – step. Stąd też wszelkie spotykane eurazjatyckie etnosy składają się, jak pisał później neoerazjanista Lew Gumilow, na cywilizację wielkiego stepu¹⁹. Zatem „(...) naród rosyjski to nie krew z krwi słowiańskiej, a mieszanina plemion rozlicznych: Słowian, Finów, Tatarów itd., w której domieszka turańska, jeśli nie przeważa, to odgrywa dość znaczną rolę”²⁰. Rosjan w tym ujęciu nie łączy żadne etniczne pokrewieństwo z Azją czy Europą, stali się oni po prostu rdzennym ludem Eurazji. Jak stwierdzał Gumilow: „Nie jesteśmy ani Słowianami ani turańczykami, jesteśmy syntezą elementów słowiańsko-turańskiego”²¹.

Środowisko geograficzne ukształtowało także, to po trzecie, rzadko spotykany gdzie indziej zasięg władzy politycznej. Środowisko wielkiego stepu

¹⁷ Idem, *Jewropa i Jewrazija*, „Russkaja Mysl” 1921, styczeń-luty, s. 118–138.

¹⁸ Idem, *Rosija – osobyj geograficzeskij mir*, Praga 1927, s. 25, cyt. za: M. Uzdowski, *op. cit.*

¹⁹ L.N. Gumilow, *Dzieje etnosów Wielkiego Stepu*, Kraków 1997.

²⁰ M. Uzdowski, *op. cit.*, s. 6.

²¹ Cyt. za: S. Jedynak, *Eurazjatyzm – nowa ideologia Rosji*, [w:] *Naród, społeczeństwo, państwo. Studia z filozofii społecznej XIX i XX wieku*, Warszawa 2002, s. 105.

uniemożliwiało powstanie szeregu niezawisłych bytów politycznych, jak np. w Europie. Stosunkowo łatwa dostępność do wszelkich regionów w obrębie Eurazji likwidowała w zarodku myśl o wykrojeniu z obszaru Eurazji samodzielnego państwa. W takiej sytuacji czynnikiem nadającym porządek całej eurazjatyckiej przestrzeni mogło być tylko jedno centrum władzy, którym po historycznych zawirowaniach (państwo Scytów, Hunów, Mongołów) ostatecznie została Rosja, w pierw carska, potem bolszewicka.

Po czwarte wreszcie, eurazjatyckie bogactwo surowców naturalnych nie wymaga od jego mieszkańców prowadzenia kolonialnej gospodarki, jaką czyniła dla przykładu Europa. Eurazja jest w pełni autarkicznym kontynentem i tworem historyczno-kulturowym. Nie potrzebuje dla swej pomyślności kontaktów z zamorskimi krajami; jest ona sama, jak pisał Sawickij, „kontynentem-oceanem”²² lub „kontynentem-państwem”²³.

2. Eurazjańska kultura

Na terenie Eurazji w wyniku długotrwałych procesów historycznych wykształciła się swoista kultura. Składa się ona z kilku warstw, z których każda pozostawiła coś w ogólnym jej wyrazie.

Eurazjanie, z racji swego położenia, są podatni na wpływy płynące z Europy i Azji. Stąd najgłębsze warstwy ich kultury są obcego pochodzenia. Od Azji Eurazja przejęła duchowość, którą przesiąknięte są wszelkie sfery jej życia społecznego, począwszy od jednostkowego, a na państwowym kończąc. Od Zachodu, za pośrednictwem Konstantynopola, na obszar Eurazji przyszło chrześcijaństwo z darem niezafalszowanej wiary. Wiara owa została w Rosji przechowana i to Moskwa, po wiarołomstwie Rzymu i Konstantynopola, stała się ostatnim obrońcą ludzkości przed Antychrystem; także i spadkobiercą kultury bizantyńskiej. Od południa z kolei w XIII stuleciu Eurazja znalazła się pod władzą wielkiej cywilizacji stepowej – Mongolii, co również pozostawiło mocne znaki²⁴. „Naród rosyjski otrzymał dwa bogate spadki historyczne – pisał Wiernadskij i dodawał – spuścizna mongolska ułatwiła narodowi rosyjskiemu stworzenie organizmu państwa eurazjańskiego. Spuścizna bizantyńska dała narodowi rosyjskiemu siłę do stworzenia światowego mocarstwa dzięki zespołowi idei”²⁵. W sumie, z tych najgłębszych warstw i późniejszego historycznego doświadcze-

²² P. Sawickij, *Kontinent okiean*, [w:] *Ischod k Wostoku*, Sofia 1921.

²³ Idem, *Eurazjanizm II. Eurazjanizm jako intencja dziejowa*, „Przegląd Współczesny” 1934, nr 135, s. 109.

²⁴ Zob. M. Uzdowski, *op. cit.*, s. 10.

²⁵ Za: L. Suchanek, *Rosja-Europa-Azja. Euroazjaniści, ich poprzednicy i kontynuatorzy*, [w:] S. Grzybowski (red.), *Między Europą a Azją. Idea Rosji-Eurazji*, Toruń 1998, s. 14.

nia, powstał oryginalny stop tworzący niepowtarzalną, ani europejską, ani azjatycką, kulturę eurazjańską (rosyjską).

Kultura ta ma charakter stosunkowo jednolity, co wynika z względnej jednorodności etnicznej ludów Eurazji. Dowodzi tej wspólnoty, zdaniem np. Jakobsona, choćby „(...) istnienie cech fonologicznych, wspólnych wszystkim językom Eurazji od wielkiego muru chińskiego aż po granice Polski”²⁶. Najważniejszym elementem tej kultury jest religia, gdyż w niej to „(...) widzą eurazjanie zasadę (...) mogącą nadać całemu systemowi jednolitość i doskonałość”²⁷. Tym bardziej, że jak utrzymują, między religią a nauką nie ma sprzeczności, a nawet więcej, że nauka zakłada religię: „(...) ktokolwiek odrzuca religię, lub przynajmniej wszelkiej religii myśl podstawową o zależności świata empirycznego od pewnego wyższego, rozumnego, duchowego bytu, musi, aby pozostać konsekwentnym, odrzucać zarówno naukę jak i możliwość racjonalnej interpretacji świata i doskonalenia się”²⁸. Religia prawosławna, bo o niej tu mowa, w tym ujęciu staje się podstawą sakralizacji wszystkich ludzkich działań, poznawczych i praktycznych. Przejawia się ona we wszelkich społecznych instytucjach, zwłaszcza zaś w państwie, co tłumaczy nabożny wręcz stosunek poddanych do władzy w eurazjańskiej tradycji politycznej. Prawosławie jest osnową eurazjańskiej cywilizacji. Ten wręcz wszechobecny mistycyzm (tworzący nawet sens rewolucji bolszewickiej²⁹) jest, zdaniem Euroazjatów, najbardziej charakterystycznym elementem rosyjskiej kultury.

Z tego punktu widzenia religia prawosławna nie widzi konkurencji ze strony islamu czy buddyzmu, innych religii znajdujących się na terenie Eurazji. W najgłębszych pokładach duchowości nie ma różnicy między prawosławiem a islamem czy buddyzmem, jako że są to religie w dużej mierze mistyczne. Obawy budzi tylko katolicyzm (latynizm – jak piszą), religia zorientowana, jak twierdzą eurazjanie, materialistycznie. Stąd bierze się bardzo wyraźna niechęć do katolicyzmu, przybierająca postać wręcz fobii antykatolickiej³⁰.

Przekonanie o religijnej wyższości Eurazji nad innymi cywilizacjami wynika z przyjętej przez eurazjan rosyjskiej tradycji teologiczno-historiozoficznej, wywodzącej się od koncepcji Filoteusza, ujmującej Moskwę jako prawowitą spadkobierczynię chrześcijaństwa i stąd określaną mianem Trzeciego Rzymu. Koncepcja ta zakłada, w skrócie, ziszczenie prawdziwej idei chrześcijaństwa przez Rosję. Wiąże się ta myśl, z jednej strony, z budową porządku społecznego według wskazań prawosławia, z drugiej zaś wnosi niezbędny dla szerzenia

²⁶ P. Sawickij, *Eurazjanizm I...*, s. 295.

²⁷ *Ibidem*, s. 292.

²⁸ *Ibidem*. To fragment tekstu S.L. Franka zamieszczony w specjalnym wydawnictwie omawiającym relacje Rosji z katolicyzmem: *Rossija i latinstwo*, Berlin 1923.

²⁹ Zob. *ibidem*, s. 289.

³⁰ Zob. L. Suchanek, *Spadkobiercy...*

prawdziwej wiary element misyjny. Obie te idee są przez eurazjan przyjmowane jako podstawowe wytyczne swej kultury. Pierwsza z nich jest przesłanką realizacji „państwa prawdy”, lansowanego, między innymi, przez Trubieckiego modelu społeczeństwa ideokracijnego, którego zdaniem głównym ma być obrona prawosławia, szerzenia jego przesłania i przeciwstawienie się tendencjom materialistycznym w świecie, wyrażanych głównie przez katolicyzm i Europę³¹. W tym też duchu konstruowany jest, przedstawiony dalej, eurazjański program polityczno-gospodarczy o imperialnych zakusach. Druga natomiast idea wiąże się z przyjmowanym przez ruch eurazjański prozelityzmem. Nakłada ona przy tym obowiązek misjonarski nie tylko względem prawosławia, ale i całej cywilizacji eurazjańskiej, szczególnie w zakresie polityki³².

Eurazjanie, mimo podkreślania misyjnego charakteru prawosławia i priorytetu kultury rosyjskiej, nawiązywali w swej ideologii do bizantyńskiej jeszcze koncepcji harmonijnego współdziałania państwa, Kościoła i zróżnicowanych cywilizacyjnie ludów tworzących społeczność Eurazji, jako równorzędnych elementów „symfonicznej jedności”. W związku z tym Sawickij pisze, że „Kultury i światy kulturalno-dziejowe eurazjanie traktują jako swego rodzaju jednostki symfoniczne. Tradycja jest kośćcem duchowym takiej jednostki. Eurazjanie wzmacniają kościec kultury, do której należą”³³. W ten sposób cechą Rosji – Eurazji jest tolerancja i brak przymusu w zakresie kultury. „Państwo eurazyjskie zawsze rozumiało siebie, jako sobór narodów lub sobór wiar”³⁴. Jest to ten pierwiastek moralny i kulturowa właściwość, które zdaniem eurazjan zdecydowanie odróżnia ich od Europy.

3. Antyokcydentalizm

W dużej mierze określanie eurazjańskiej kultury następowało poprzez opozycję do Europy. W praktyce przybierało ono postać zdecydowanego antyokcydentalizmu.

Antyzachodnie nastawienie ruchu eurazjańskiego szczególnie dobrze jest uwidocznione w interpretacjach dziejów Rosji, mających na celu przede wszystkim uwydatnić związki Rosji ze Wschodem, przeciwstawiając się „okcydentalnemu nastawieniu historiografii rosyjskiej”³⁵. Z tego punktu widzenia okres

³¹ N.S. Trubieckoj, *Ob ideje – prawietielnice ideokraticzeskogo gosudarstwa*, „Ewrazijska Chronika”, t. XI, Berlin 1935.

³² Na ten wątek eurazjanizmu zwraca uwagę w swej pracy I. Massaka, *op. cit.*

³³ P. Sawickij, *Eurazjanizm II...*, s. 96.

³⁴ *Ibidem*, s. 108.

³⁵ P. Sawickij, *Eurazjanizm II...*, s. 294. W miejscu tym autor wymienia historyczne opracowania powstałe na gruncie eurazjanizmu.

kształtowania się zrębów państwowości rosyjskiej (IX–XIII w.) w ramach Rusi Kijowskiej i na terenach Rusi Północno-Wschodniej nie zasługuje na specjalną uwagę. Jest to okres o tyle ważny, iż w czasie tym począł formować się naród eurazjański. Najważniejszym wszak momentem w dziejach Rosji – Eurazji było zbudowanie na jej obszarze imperium mongolsko-tatarskiego Czyngis-chana. Nie było to bynajmniej, zdaniem eurazjan, jarzmo, jak to tradycyjnie się ujmowało, ale fakt o olbrzymim znaczeniu. Spowodował on ostateczne wykształcenie się eurazjańskiego ludu, stworzył podwaliny dla kultury eurazjańskiej oraz ustanowił podstawy ustrojowe dla późniejszego państwa Wielkoruskiego. Nastąpiło „uprawosłowienie tatarszczyzny” oraz „turanizacja prawosławia”. Państwo moskiewskie (XV–XVII w.), spadkobierca Ordy, to dla eurazjan apogeum państwa i kultury eurazjańskiej, zaś Iwan IV obwołany został wzorem eurazjańskiego władcy. Na przeszkodzie rozwoju państwa eurazjańskiego stanęły dopiero na początku XVIII stulecia rządy Piotra I, który zapragnął upodobnić Rosję do państw europejskich i przez swoje reformy narzucił obce Rosji wzory kulturowe. Ten fakt przesądził według eurazjan o początku stopniowo zachodzącego upadku Rosji, bowiem, jak pisał Trubieckoj: „romańsko-germański świat ze swoją kulturą to nasz największy wróg”³⁶.

Wrogość do Europy wynika z kilku przesłanek. Najważniejszą z nich jest różnica religijna między katolicyzmem a prawosławiem. Europa, twierdzą eurazjanie za słowianofilami, sprzeniewierzyła się nauczaniu Chrystusa i stąd winna być traktowana jako cywilizacja odszczepieńcza. Tym bardziej, że hołduje ona odziedziczonemu po antyku racjonalizmowi, który narzuca Europie, w odróżnieniu od Rosji-Eurazji, wartości nakierowane na zewnątrz; prawda, prawo, wolność, państwo, kościół mają wymiar jedynie zewnętrznych manifestacji, przy pomijaniu duchowej głębi. Wyrazem takiej postawy Europy jest „zasada materialna”, przejawiająca się w życiu społecznym, w ekonomii, polityce i kulturze. Godzi ona wprost w ideę priorytetu duchowości eurazjan. Stąd dla Eurazji, jak pisze K. Aksakow: „Droga Zachodu jest fałszywa; Rosjanie powinni być Rosjanami, iść drogą rosyjską, drogą Wiary, pokory, życia wewnętrznego (...) trzeba uwolnić się całkowicie od Zachodu, zarówno od jego zasad, jak i od jego kierunku, sposobu życia, języka, ubioru, przyzwyczajzeń, obyczajów (...) od wszystkiego, co nosi na sobie piętno jego ducha, co wypływa choćby w najmniejszym stopniu z jego kierunku”³⁷.

Europa ponadto jest naturalnym wrogiem idei Moskwy jako spadkobierczyni Rzymu i Bizancjum, mającej do spełnienia dziejową misję. Odgórnie narzucona Rosji-Eurazji westernizacja i akceptacja jej przez elity rządzące spowodowały prawie trzystuletnie zagubienie poczucia tej misji, tym samym został ode-

³⁶ Za: S. Jedynek, *op. cit.*, s. 108.

³⁷ Za: A. de Lazari, *O mentalnościowych korzeniach eurazjatyizmu*, [w:] S. Grzybowski (red.), *op. cit.*, s. 102.

brany Rosji religijny sens eurazjańskiej kultury i przyjęcie przez nią europejskiego modelu rozwoju państwowo-społecznego. Zatracono częściowo wskutek tego, zdaniem ideologów eurazjanizmu, świadomość kulturowo-historycznej odrębności, co przejawiało się choćby u tzw. „zapadników” w ujmowaniu Rosji jako części Europy.

Według ideologów eurazjanizmu wraz z rewolucją bolszewicką powstała możliwość powstrzymania europeizacji Rosji i odrodzenia w największej skali Rosji-Eurazji. Rewolucja to początek nowego okresu w dziejach, „(...) w którym kultura w swych najjaskrawszych objawach przeniesie się ze swych odwiecznych siedzib europejskich ku Wschodowi, do świata rosyjskiego, czyli eurazyjskiego. To jest właśnie ów exodus ku Wschodowi”³⁸.

Nie oznacza to akceptacji rewolucji bolszewickiej przez eurazjan. Komunizm rosyjski jest dla nich prostym przeszczepieniem zachodniej idei materialistycznej na grunt Eurazji. Powtarzają oni często, że *Międzynarodówka* i Watykan to dwaj towarzysze broni i sojusznicy sprzymierzeni przeciw Rosji-Eurazji³⁹. Jednakże obalenie prozachodniego imperium Romanowów daje niepowtarzalną szansę na zawłaszczenie rezultatów rewolucji bolszewickiej. (Tym tłumaczy się flirt paryskiej części euroazjan z Karsawinem, na czele z władzą bolszewicką, jak i nadzieje pozostałych eurazjan.) Ruch eurazjański jest przekonany, iż rewolucja rosyjska w swoich najgłębszych motywach była wyrazem ciemnionej przez proeuropejskie elity duszy eurazjańskiej. Bolszewizm nadał tylko zewnętrzną formę temu buntowi i jest jedynie przejściową fazą do zupełnej emancypacji ludności eurazjańskiej. Jest to tym bardziej prawdopodobne, gdyż ateistyczny programowo bolszewizm stosunkowo szybko ulegnie destrukcji w konfrontacji z religijną duszą eurazjan. W tym sensie Trubieckoj pisał: „Pozytywne znaczenie bolszewizmu polega na tym, że zdjawszy maskę i pokazując wszystkim szatana w jego niezakrytej postaci, poprzez to uwiarygodnienie istnienia szatana doprowadzi on wielu do Boga”⁴⁰. Bolszewizm to prostu pomost między zablakaną, zorientowaną na Zachód Rosją a odnowionym eurazjańskim państwem. „Rewolucja rosyjska położyła kres Rosji, jako części Europy. Ujawniła naturę Rosji jako odrębnego świata historycznego. Lecz w chwili obecnej jest w tym tylko aluzja i zadanie. Celem Eurazja jest realizacja tego zadania w rzeczywistości historycznej”⁴¹ – tak wykladał podstawową zasadę historiozoficzną ruchu eurazjańskiego Sawickij.

Innym jeszcze wątkiem nakazującym ideologii eurazjańskiej odnosić się z pogardą do Europy był historiozoficzny katastrofizm wieszczący na początku

³⁸ P. Sawickij, *Euroazjanizm I...*, s. 289.

³⁹ Zob. M. Uzdowski, *op. cit.*, s. 13.

⁴⁰ Za: R. Bäcker, *Ewolucja eurazjatyizmu. Od futurystycznego poststowianofilstwa do nacjonalistycznego totalitaryzmu*, [w:] S. Grzybowski (red.), *op. cit.*, s. 55.

⁴¹ P. Sawickij, *Eurazjanizm I...*, s. 98.

XX w. nadchodzący upadek Zachodu. Eurazjanie w tej mierze odwoływali się do filozofii dziejów jeszcze Danilewskiego, zdaniem którego zachodni typ kulturowy (germańsko-romański) znajduje się w przededniu zagłady, zaś nadchodząca przyszłość historyczna należeć ma do kultury wszechsłowiańskiej⁴². Nawiązywali także do głośniejszej naturalistycznej historiozofii O. Spenglera, głoszącego obumieranie kultury europejskiej⁴³. Pozwalało im to stwierdzenie, iż „(...) otwierają się (...) perspektywy zbliżającego się wyzwolenia uciskanej ludzkości z jarzma romańsko-germańskich łupieżców. Wyczuwa się, iż świat romańsko-germański starzeje się. Że nie będzie wkrótce mógł starymi, stępienymi zębami szarpać i przeżuwać wyśmienitych kasków z ujarzmionych kolonii”⁴⁴.

Antyeuropejskie nastawienie ruchu eurazjańskiego jest szczególnym rozwinięciem tez XIX-wiecznych przeciwników Zachodu, szczególnie zaś słowianofilskiej niechęci do Europy. Słowianofile, szczególnie zaś pansławiści: przywoływany już Danilewski, Pogodin czy Chomiakow, głosili hasło radykalnego zerwania z katolicką Europą oraz zjednoczenia wszystkich Słowian w ramach Wielkiego Związku Wszechsłowiańskiego pod kierownictwem Rosji i prawosławia. Są to hasła bliskie ideologii eurazjańskiej, szczególnie teza, że zapożyczenie i wpływ idei z obcych kultur i cywilizacji (szczególnie z Europy) jest tak dla religijnych podstaw, jak i dla całości społeczeństwa rosyjskiego zgubne. Stąd eurazjan często określano mianem „słowianofili epoki futuryzmu”⁴⁵. Nie jest to jednak określenie trafne, gdyż mimo wspólnych akcentów nie jest możliwe utożsamienie ruchu eurazjańskiego z słowianofilstwem. „Słowianie” dla ideologii eurazjańskiej są kategorią drugorzędą, tym bardziej, że Słowian dzieli wyznaczana religia i zajmowane terytoria. W związku z tym, podkreślając granicę Eurazji i Europy, pada zdecydowanie podważająca ideę słowianofilstwa deklaracja: „Twórcze wyłonienie się jednoznacznego kulturalnego oblicza Bułgarów, Serbo-Chorwato-Słoweńców należy do przyszłości, Polacy i Czesi, w znaczeniu kulturalnym, należą do zachodniego, europejskiego świata”⁴⁶.

Eurazjanizm znacznie więc wykracza poza wizję słowianofilską. Punktem odniesienia jest tu Rosja ujmowana nie w kategoriach Słowiańszczyzny a Eurazji. Stąd ruch ten zwraca uwagę, podkreślając identycznie jak słowianofile wiodącą rolę prawosławia, wyłącznie na Rosję-Eurazję, a nie na akcydentalną z tego punktu widzenia Rosję słowiańską.

⁴² Zob. N.J. Danilewskij, *Rossija i Jewropa, Wzgliad na kulturnyje i političeskie otmoszenija słowianskowo mira k germano-romanskomu*, Petersburg 1871.

⁴³ Zob. O. Spengler, *Der Untergang des Abendlandes*, München 1918–1922.

⁴⁴ N. Trubieckoj, *Russkaja problema* [w:] *Na putiach. Utwierdženije jewrazijcew*, t. II, Moskwa-Berlin 1922, s. 304.

⁴⁵ Zob. R. Bäcker, *Ewolucja euroazjatyizmu. Od futurystycznego postłowianofilstwa do nacjonalistycznego totalitaryzmu*, [w:] S. Grzybowski (red.), *op. cit.*, s. 50.

⁴⁶ „Jewrazijskij Wremiennik” 1925, t. IV, s. 10.

4. Program polityczno-gospodarczy eurazjanizmu

W 1926 r. zostały sformułowane podstawowe idee koncepcji polityczno – ekonomicznej eurazjańskiego ugrupowania, które w latach późniejszych były nieco modyfikowane, lecz w sposób nie podważający ich istoty⁴⁷.

Zasadniczą koncepcją polityczną eurazjanizmu jest „ideokratyzm”. Termin ten, wprowadzony przez Trubieckiego, oznacza taki ustrój państwowy, w którym władzę sprawuje swoiście rozumiana elita. Postulat ten nawiązuje do eurazjańskiej tradycji: „Państwowość rosyjsko-eurazyjska, ze względu na warunki geograficzne i historyczne, jak również, być może, osobliwości psychologiczne zamieszkujących Eurazję narodów, odczuwa potrzebę specjalnego wiązania gmachu społeczno-państwowego, jakim jest istnienie elity”⁴⁸.

Warunkiem przynależności do tej specyficznej dla Eurazji politycznej elity nie jest pochodzenie społeczne, uprawiany zawód czy status materialny, lecz jedynie bezinteresowne i całkowite oddanie realizacji idei euroazjańskiego społeczeństwa. Formą obecności takiej elity w państwie jest zupełnie aklasowa i niemasowa partia kadrowa, której celem jest przede wszystkim wdrażanie w praktykę życia społecznego eurazjańskich ideałów. W tym ujęciu państwo jest wyłącznie narzędziem do wytyczonych celów; jego pomyślność jest mierzona stopniem realizacji eurazjańskiej idei⁴⁹.

Mimo iż państwo jest wartością podrzędną wobec eurazjańskiego społeczeństwa, ma ono do spełnienia ważkie funkcje konsolidujące w swych kontynentalnych granicach. Jest więc ono w politycznej doktrynie eurazjanizmu traktowane jako „sobór narodów” oraz jako „sobór wiar kulminujących w prawosławiu”; jednocześnie jest ono ośrodkiem planowania i podejmowania decyzji gospodarczych. Stanowi ono bezpośrednią strukturę organizacyjno-wykonawczą elity rządzącej.

Uzupełnieniem koncepcji rządów „ideokracji” jest idea „demotycznego” charakteru eurazjańskiego ustroju społecznego. „Democja” to sposób ułożenia relacji między elitą a szerokimi masami eurazjańskiego społeczeństwa, który nie jest ani demokracją parlamentarną, ani ludowładztwem, ani również pełnym podporządkowaniem mas elicie: „(...) ustrój państwowy Rosji (Eurazji) powinien być demotycznym (ludowym) w tym sensie, że władza powinna po prostu »znać swoją publiczność«, tzn. pozostawać w ciągłym kontakcie z nastrojami mas ludowych, szeroko i konsekwentnie uwzględniać ich potrzeby, szukać

⁴⁷ Anonimowa broszura, *Jewrazijstwo (Opyt systematyczeskowo izłożenija)*, Paryż 1923. Tekst ten jest podstawą omówienia zasadniczych koncepcji polityczno-gospodarczych eurazjanizmu przez Sawickiego. Zob. P. Sawickij, *Eurazjanizm II...*

⁴⁸ P. Sawickij, *ibidem*, s. 296.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 297.

w ludzie oparcia moralnego”⁵⁰. W praktyce postulat „democji” oznaczać ma służebność elity wobec eurazjańskiego społeczeństwa, tj. wobec jednostek oraz wszystkich narodów zamieszkujących teren Eurazji. W tym kontekście eurazjanie uważają, iż po pewnym przekształceniu do realizacji ideału „democji” możliwym jest zaanektowanie „ustroju sowieckiego”⁵¹.

Polityczna deklaracja „demotycznej ideokracji” jest w myśli eurazjańskiej uzupełniona programem gospodarczym. W ekonomicznej perspektywie „(...) świat eurazjański ma stać się sferą najbujniejszego rozwoju etatyzmu”⁵². Całe życie gospodarcze ma być zawiadywane i kontrolowane centralnie przez państwo. Tylko w takim przypadku, podkreśla Sawickij, możliwym jest uporządkowanie i zorganizowanie gospodarki o zasięgu kontynentalnym. To skala ekonomii Eurazji przesądza o konieczności centralnego planowania i sterowania procesami gospodarczymi. Przemawia za tym ponadto historyczna tradycja ludów eurazjańskich, w szczególności Rosji, zcentralizowanej gospodarki narodowej. W tej płaszczyźnie eurazjanie z pełnym poparciem aprobują porewolucyjną nacjonalizację gospodarki Rosji przez komunistów oraz nadanie jej charakteru gospodarki planowej. Uzupełniają jednak ten model ekonomiczny postulatem dopuszczenia elementów prywatnej inicjatywy gospodarczej, podporządkowanej jednak całkowicie zasadzie państwowego planowania.

Ten etatyzm, określanym mianem „państwowo-prywatnego”⁵³, jest według eurazjanizmu najdoskonalszym systemem gospodarczym, zdecydowanie przeważającym nad „etatyzmem mechanicznym”, właściwym Rosji sowieckiej, oraz gospodarką wolnokonkurencyjną, charakterystyczną dla Zachodu. Etatyzm eurazjański pozwala bowiem na oddolną jednostkową aktywność ekonomiczną z jednej strony, z drugiej zaś jest skutecznym środkiem do walki z kryzysami gospodarczymi oraz zasadniczym instrumentem sprawiedliwej polityki społecznej.

Program polityczno-gospodarczy eurazjanizmu, należy to podkreślić, nie jest konstrukcją ani oryginalną, ani dogłębnie przemyślaną. Wiodące jego elementy, mianowicie „ideokracja”, „demotyzm” i „planowy etatyzm”, są próbami naszkicowania jedynie kierunków przyszłego politycznego rozwoju społeczeństwa eurazjańskiego. Dla myśli eurazjańskiej na plan pierwszy przebija się przede wszystkim zrekonstruowanie świadomości eurazjańskiej, podkreślenie fundamentalnej cywilizacyjnej różnicy Eurazji – Rosji od Zachodu.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 298.

⁵¹ *Ibidem*, s. 299.

⁵² P. Sawickij, *Eurazjanizm I...*, s. 100.

⁵³ *Ibidem*, s. 101.

III

Polityczny ruch eurazjański skończył się w połowie lat trzydziestych XX w. Fakt ten był spowodowany wewnętrznymi sporami o wizje przyszłej Rosji, o stosunek do komunizmu, wreszcie względami ambicjonalnymi czołowych działaczy eurazjanizmu. Upadek zinstytucjonalizowanych form eurazjanizmu był też powiązany z totalną ich infiltracją ze strony agenturalnej działalności władz radzieckich, którzy dla tego celu powołali pseudokonspiracyjną organizację, występującą pod nazwą Monarchistyczne Zjednoczenie Centralnej Rosji „Trest”.

Ideologia eurazjanizmu na gruncie europejskim nie znalazła popleczników, gdyż z geopolitycznego jej kontekstu traktowano ją jako realne niebezpieczeństwo fizycznego podboju cywilizacji zachodniej. Z tego też geopolitycznego względu wielu historyków i teoretyków cywilizacji dopatrywało się w konflikcie Europy z szeroko rozumianym Wschodem (Rosją i Azją) wręcz osi dziejów tych dwóch cywilizacyjnych obszarów. Szczególnie charakterystycznymi w tej mierze myślicielami, prezentującymi odmienne opcje cywilizacyjne, są: ze strony Zachodu – Koneczny, ze strony Wschodu zaś – Danilewski.

Natomiast w obrębie myśli rosyjskiej eurazjanizm, w sposób mniej lub bardziej wyraźny zawsze był obecny, co jest zapewne zgodne z mentalnościową postawą Rosjan⁵⁴. Idea eurazjanizmu w pełni odżyła w Rosji lat dziewięćdziesiątych. Renesans tej myśli nastąpił głównie dzięki aktywności długoletniego więźnia sowieckich łagrów Lwa Gumilowa (1908–1992), syna znanej poetki Anny Achmatowej. Gumilow w swych pracach: *Etnogeneza i biosfera Ziemi, Dzieje etnosów wielkiego stepu czy Śladami cywilizacji wielkiego stepu* w sposób bardzo zdecydowany feruje opinię o odrębności i wielkości eurazjańskiego narodu. Idee te zyskały sobie nawet określenie neoeurazjanizmu⁵⁵. Znajdują one wyznawców wśród współczesnych politycznych elit rosyjskich, że wystarczy tu wymienić Partię Nacjonal-Bolszewicką Eduarda Limonowa czy Liberalno-Demokratyczną Partię Rosji Władimira Żyrinowskiego, które posługują się bardzo wyraźnie retoryką eurazjańską. Należy w tym kontekście przywołać także Aleksandra Dugina, redaktora „Zawtry” i „Elementów”. Bazuje ten ruch na przeświadczeniu, iż upadek imperium komunistycznego jest powtórką upadku imperium carskiego, co znowuż stwarza, jak po rewolucji bolszewickiej, szansę na ziszczenie idei eurazjańskiej.

W kontekście odrodzenia ideologii eurazjanizmu w dzisiejszej Rosji nie bez kozery, na zakończenie tego tekstu, uwzględniając aktualny polityczny stan rzeczy i mając na uwadze żywotne interesy Polski i Ukrainy, należy przywołać

⁵⁴ Patrz w tym względzie A. de Lazari, *O mentalnościowych korzeniach eurazjatyizmu*, [w:] S. Grzybowski (red.), *op. cit.*, s. 102.

⁵⁵ Zob. R. Bäcker, *Dzieje euroazjatyizmu*, [w:] S. Grzybowski (red.), *op. cit.*, s. 45.

słowa Uzdowskiego, kończącego jego broszurę, jeszcze z 1928 r., o eurazjanizmie: „W stosunku do Polski ruch eurazjański zajął od razu stanowisko wrogie, wyraźnie podkreślając swe dążenia w kierunku przyłączenia do Rosji Kresów i Małopolski Wschodniej (Galicji). Pod tym też kątem widzenia winien być oceniany”⁵⁶.

В тексте представлена концепция евразийства – оригинальной идеологии сформулированной П.Н. Савицким, Н.С. Трубецком, Г.В. Вернадским и другими во время эмиграции в Болгарии, Чехии, Германии и Франции после большевистской революции. Евразийство провозглашало этническое своеобразие, культурную и экономическую самодостаточность России по отношению к иным странам и к мировой культуре. В этом состоит превосходство России над иными культурными и политическими формациями. Большевизм рассматривается здесь как первый шаг к установлению гегемонии России над миром. Положение о решающей роли России в мировой истории в концепции евразийства носит мессианский характер.

The text presents the concept of Eurasianism – the original ideology created by P.N. Sawicki, N.S. Trubieckoj, G.W. Wiernadskij and others during the emigration in Bulgaria, Germany, France, after the bolshevik revolution. Eurasianism glossed ethnic separation, cultural and economical self-sufficiency of Russia with regard to other countries and world cultures. This fact is the main advantage of Russia. Bolshevism is considered as the first step to Russian world hegemony. Russia's crucial role in world history in eurasianism has the messianic character.

⁵⁶ M. Uzdowski, *op. cit.*, s. 35.